

Mövzu 10 . Müəssisənin əsas və dövryyə kapitalı

P l a n

1. Firmaların investisiya ehtiyatları, onların dövrəni və dövryyəsi.
2. Əsas kapitalın mahiyyəti, ondan istifadə göstəriciləri.
3. Əsas kapitalın amortizasiyası və onun növləri.
4. Dövryyə kapitalının mahiyyəti və ondan istifadə göstəriciləri.

Firmaların investisiya ehtiyatları, onların dövrəni və dövryyəsi.

Müasir dövrdə bazar sisteminin əsas iqtisadi vahidi **firma** və **müəssisələr**dir. Bəzən iqtisadi ədəbiyyatda «firma» və «müəssisə» anlayışları eyniləşdirilsələr də, bunlar bir-birindən fərqlənir. Belə ki, müəssisə dedikdə milli iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsində əmtəə və xidmətləri istehsal etmək üçün istifadə olunan müəyyən istehsal-texniki kompleks nəzərdə tutulur. Məsələn, tikiş fabriki, mexaniki zavod, bərbərxana, avtobus parkı və s. müəssisədirlər. Firma isə istehsalın təşkilati-iqtisadi və ya sahibkarlıq formasıdır. Onun tərkibində bir və ya bir neçə müəssisə ola bilər.

Firma sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün mülkiyyətçilərin malik olduqları əmlakdan istifadə kompleksidir. Firmanın tərkibinə torpaq da daxil olmaqla, onun fəaliyyət göstərə bilməsi üçün nəzərdə tutulan bütün əmlak növləri – binalar, tikililər, qurğular, avadanlıqlar, inventarlar, xammallar, satılmamış hazır məhsullar və bir sıra səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi hüquqları daxildir.

Hər bir firma (fərdi və kollektiv) daxili struktura, onun üçün fayda verən böyüklüyə və fəaliyyət dairəsinə malik olur. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, onların fəaliyyətləri fasiləsiz davam edən prosesdir. Onlar investisiya ehtiyatlarını və ya kapitalı satın almaq, habelə işə işçilər cəlb etməklə məhsul istehsalını təşkil edirlər. Istehsal olunan məhsullar reallaşdırıldıqdan sonra avans edilmiş pul vəsaiti firmaya qayıdır. Bu vəsaitdən sərf edilmiş maddi xərcləri ödəmək və əmək haqqı vermək üçün istifadə olunur. Bundan sonra bütün proses yenidən başlanır və dönmə-dönmə təkrarlanır. Bu, təbiətdə suyun dövrəni xatırladır. Təsvir olunan prosesə **firmanın investisiya ehtiyatlarının və ya kapitalın dövrəni** deyilir.

Investisiya ehtiyatları və ya kapital dedikdə əmtəə və xidmətlərin istehsalında istifadə olunan investisiya əmtəələri və müxtəlif ehtiyatlar, bir sözlə gəlir gətirən hər şey nəzərdə tutulur. Investisiya ehtiyatlarının dövrəni pro-sesində onlar ardıcıl olaraq bir formadan başqa formaya – pul formasından məhsuldar formaya, məhsuldar formadan əmtəə formasına və əmtəə formasından yenidən pul forma-sına – çevrilməklə üç mərhələdən keçir.

Birinci mərhələdə istehsal prosesini təşkil etmək məqsədilə lazım olan investisiya əmtəələrini satın almaq və əmək haqqı vermək üçün pul avans olunur. Bunu belə təsvir etmək olar:

Burada: $P - \Theta \begin{cases} I.Q. \\ I.\Theta \end{cases}$
 Θ – əmtəə,
 $I. Q.$ – işçi qüvvəsi,
 $I. \Theta.$ – investisiya əmtəələri deməkdir.

İkinci mərhələdə investisiya əmtəələri və işçi qüvvəsi məhsuldar istehlak olunur, nəticədə yeni məhsullar və kəmiyyətə daha çox dəyər yaradılır. Bunu aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

$\Theta \begin{cases} I.Q. \\ I.\Theta. \end{cases} \dots I. \dots$

Burada: I – istehsal deməkdir.

Üçüncü mərhələdə istehsal olunan məhsullar satılır və deməli, əmtəə pula çevrilməklə özünün başlanğıc formasına qaydır, sonra isə bütün proses yenidən başlanır. Bunu belə ifadə etmək olar:

$$\Theta^1 - P^1$$

Beləliklə, firmanın investisiya ehtiyatlarının dövrə-nını ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

$$P - \Theta \begin{matrix} \text{İ.Q.} \\ \text{İ.Ə.} \end{matrix} \leftarrow \dots \dot{I} \dots \Theta^1 - P^1$$

Hər bir konkret şəraitdə firmanın investisiya ehtiyatları eyni vaxtda müəyyən nisbətə hər üç formada – pul, məhsuldar və əmtəə formalarında olur. Bunlardan ikinci müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Investisiya ehtiyatlarının pul və əmtəə formalarında olan hissələri tədavül dairəsində fəaliyyət göstərir və tədavül fondunu əmələ gətirir.

Investisiya ehtiyatlarının birdəfəlik əməliyyat kimi deyil, fasiləsiz, daim təkrarlanan bir proses kimi nəzərdən keçirilən dövrəsinə **onun dövriyyəsi deyilir**.

Investisiya ehtiyatlarının hərəkəti müəyyən dövr ərzində baş verir. Onların istehsal və tədavül mərhələlərindən keçdikləri vaxt **dövriyyə vaxtı** adlanır. Başqa sözlə, investisiya ehtiyatlarının dövriyyə vaxtı onun pul forma-sında sərf olunduğu vaxtla pul formasında geri qayıtdığı vaxt arasındakı müddətə deyilir. Buradan aydın olur ki, dövriyyə vaxtı iki hissədən ibarətdir: 1) İstehsal vaxtı; 2) Tədavül vaxtı.

İstehsal vaxtı investisiya ehtiyatlarının istehsal dairəsində olduqları vaxta deyilir. İstehsal vaxtına aşağıdakılar daxildir:

- 1) Əsas və dövriyyə kapitallarının istehsalat ehtiyatları formasında olduqları vaxt;
- 2) İş dövrü;
- 3) İnsanların iştirakı olmadan təbii proseslərin davam etdiyi vaxt – bu, kimya, gön-dəri sənayesində, şərabın emalında, əkinçilik və bir sıra başqa sahələrdə xüsusilə nəzərə çarpır;
- 4) Firmada iş rejimi – növbələr arasındakı fasilələr, istirahət günləri və i. a. – və müxtəlif növ boşdayanmalarla əlaqədar olaraq istehsal prosesində baş verən fasilələr.

Investisiya ehtiyatlarının tədavül dairəsində olduqları vaxt **tədavül vaxtı** adlanır və o, iki hissədən ibarətdir:

1) Investisiya əmtəələrinin satın alınması və istehsalın iş qüvvəsi ilə təmin olunması ilə əlaqədar olaraq sərf edilən vaxt;

2) Əmtəələrin reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq sərf edilən vaxt.

Yuxarıda göstəriləyi kimi istehsal vaxtının başlıca tərkib hissəsi iş dövrüdür. **İş dövrü** əməyin bilavasitə dövriyyə kapitalı ünsürlərinə təsir göstərdiyi vaxta deyilir. İş dövrünün uzunluğu istehsalın xüsusiyyətlərindən, hazırlanan məhsulların xarakterindən asılıdır. Məsələn, çörəyin bişirilməsi dəqiqə və ya saatla, gəminin düzəldilməsi, yaxud da su-elektrik stansiyasının tikintisi isə illərlə davam edir. Investisiya ehtiyatlarının dövriyyə sürəti iş dövrünün uzunluğundan asılıdır. İş dövrü nə qədər uzun olarsa investisiya ehtiyatları da istehsal dairəsində bir o qədər çox qalmış olurlar. Sahibkar isə iş dövrünü hər vasitə ilə azaltmağa çalışır. İş dövrünü azaltmağın həlledici şərtləri əməyin intensivləşdirilməsi, çoxnövbəli iş sisteminin tətbiq edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə olunması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, əmək bölgüsü və istehsalın ixtisaslaşdırılmasının dərinləşdirilməsi və s.-dir. Bütövlükdə istehsal vaxtının azaldılmasına isə təbii proseslərin sürətləndirilməsi yolu ilə də nail olmaq mümkün-dür. Məsələn, ağac materiallarının təbii üsulla qurudulması üçün 1,5-2,0 il, kamerada qurudulması üçün 15 gün, yüksək texniki cəryanla qurudulması üçün isə cəmi 35 dəqiqə tələb olunur.

Investisiya ehtiyatlarının dövriyyəsinin sürətləndirilməsinə əmək prosesinin fasiləsizliyinin təmin olunması üçün lazım olan xammal, material, yanacaq ehtiyatlarının azaldılması da təsir edir. Bu, onunla əlaqədardır ki, resurs formasında olan investisiya ehtiyatları

fəaliyyət göstərmir. Və bəzi səbəblər həmin ehtiyatların çoxalmasına gətirib çıxarır. Ona görə də firmalar istehsalat ehtiyatlarının azal-dılmasına, az miqdarda xammal, material, yanacaq ehtiyatları yaradılmasına, bu məqsədlə etibarlı tərəfdaş axtarılıb tapılmasına, nəqliyyatın və yükləndirmələrin təkmil-ləşdirilməsinə çalışırlar.

Tədavül vaxtına da təsir edən amillər vardır. Bunlar hər şeydən əvvəl, firmalarla satış bazarları arasındakı məsafədən, nəqliyyat vasitələrinin inkişafı, ticarətin təşkili, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, əmtəələrin reklam vasitəsilə təbliği, iqtisadi əlaqələrin mütarəqqi formalarından istifadə olunması, marketinqə xüsusi diqqət yetirilməsi və s. ibarətdir.

2. Kapital haqqında anlayış. Əsas kapitalın mahiyyəti, ondan istifadə göstəriciləri, fiziki və mənəvi aşınması.

Investisiya ehtiyatları və ya kapitalın dövriyyəsinə daha dərinləndirən təhlil etdikdə aydın olur ki, onun ayrı-ayrı hissələri müxtəlif sürətlə dövr edir və özlərinin dəyərini istehsal olunan məhsulların üzərinə eyni cür keçirmirlər. Buna uyğun olaraq **kapitalı iki yerə bölmək** olar:

1) Əsas kapital;

2) Dövriyyə kapitalı.

Investisiya əmtəələrinin istehsal prosesində uzun müddət iştirak edən, öz dəyərini hazırlanan məhsulların üzərinə xidmət etdikləri müddət ərzində hissə-hissə, tədricən keçirən, yararsız vəziyyətə düşüb təsərrüfatdan çıxana qədər ilkin (natural) formasını saxlayan hissəsinə əsas kapital deyilir. Bunlara binalar, tikililər, qurğular, maşınlar, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və s. daxildir.

Əsas kapitalın özünü də iki yerə bölmək olar:

1) İstehsal təyinatlı əsas kapital;

2) Qeyri-istehsal təyinatlı əsas kapital.

Birinciyyə istehsal sahələrində - sənaye, kənd təsərrüfatı, yük nəqliyyatı, tikinti və i.a. – istifadə olunan əsas kapital üsürləri, ikinciyyə isə qeyri-istehsal sahələrində – mənzil-kommunal təsərrüfatı, təhsil, səhiyyə, elm, mədəniyyət, incəsənət, dövlət idarəetmə orqanları, kredit sistemi və başqa xidmət sahələrində – istifadə olunan əsas kapital üsürləri aiddir.

Firmaların (sahələrin, ölkənin) istehsal potensialı, başqa sözlə, hər hansı bir zaman kəsiyində (ay, rüb, il) lazımı çeşiddə və keyfiyyətdə məhsul buraxmaq qabiliyyəti istehsal təyinatlı əsas kapital üsürləri ilə müəyyən edilir. Bəzi hallarda istehsalla məşğul olan firmaların istehsal gücləri haqqında danışılır. Lakin elə hallar da olur ki, istehsal güclərindən tam istifadə olunmur, onların bir hissəsi yeniləşdirilir, bir hissəsi təmir olunur, bir hissəsi isə işçilər tətillərdə, yaxud da istehsal olunan məhsullara tələbat olmadığına görə boş dayanır.

İstehsal sahələrində istifadə olunan əsas kapital üsürləri «texnoloji» və «yaş» quruluşuna malikdirlər. Əsas kapitalın texnoloji quruluşu dedikdə onun aktiv hissəsi ilə (istehsal prosesində bilavasitə iştirak edən iş maşınları, avadanlıqlar və s.) passiv hissəsi (binalar, tikililər və s.) arasındakı nisbət nəzərdə tutulur. Əsas kapitalın «yaş» quruluşu isə onları xidmət etdikləri müddət üzrə səciyyə-ləndirməyə imkan verir.

Əsas kapitaldan istifadəni təhlil edərkən aşağıdakı göstəricilər hesablanır:

1) Əsas kapitalın təzələnməsi, xaric olması və köhnəlməsi əmsalları. Bu zaman aşağıdakı düsturlardan istifadə edilir:

$$\Theta_{\text{təzələnmə}} = \frac{K_{\text{a(istifadəyə verilib)}}}{K_{\text{a(a)}}} \cdot 100,$$

$$\Theta_{\text{xaric olma}} = \frac{K_{\text{a(ləğv edilib)}}}{K_{\text{a(a)}}} \cdot 100,$$

$$\Theta_{\text{köhnəlmə}} = \frac{K_{\text{a(köhnəlib)}}}{K_{\text{a(a)}}} \cdot 100, \quad \text{və ya}$$

$$K_{\text{a(köhnəlib)}}$$

$$\Theta_{\text{köhnəlmə}} = \frac{\text{-----}}{K_{\Theta}(a)} \cdot 100,$$

Burada:

$\Theta_{\text{təzələnmə}}$ -təzələnmə əmsalı,

$\Theta_{\text{xaricolma}}$ - xaric-olma əmsalı

$\Theta_{\text{köhnəlmə}}$ - köhnəlmə əmsalı (%-lə);

K_{Θ} (ist. verilib) - il ərzində istifadəyə verilmiş,

K_{Θ} (ləğv edilib) - il ərzində ləğv edilmiş,

K_{Θ} (köhnəlmə) - hər hansı bir tarixə köhnəlmiş (adətən ilin əvvəlinə və ya axırına) əsas kapitalın dəyəri (manatla);

$K_{\Theta}(a)$ - ilin axırına,

$K_{\Theta}(a)$ - ilin əvvəlinə mövcud olan əsas kapitalın dəyəri (manatla) deməkdir.

Lakin təhlil zamanı yalnız bu əmsalları hesablamaqla kifayətlənmək olmaz, həm də onların arasındakı fərqi müəyyən etmək lazımdır. Məsələn, firma üzrə təzələnmə əmsalının yüksək, xaricolma əmsalının isə aşağı olması köhnə əsas kapital üsurlərinin xüsusi çəkisinin çox olduğuna işarədir.

1) **Əsas kapitaldan istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri.** Bu zaman aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur:

a) Kapitalverimi: $K_v = Q / K_{\Theta}$

Burada: K_v —kapitalverimi (manatla)

Q —istehsal edilmiş məhsulların dəyəri (manatla);

K_{Θ} —əsas kapitalın orta illik dəyəri (manatla) deməkdir.

b) Kapitaltutumu: $K_t = K_{\Theta} / Q$

Burada: K_t —kapitaltutumu (manatla);

K_{Θ} —əsas kapitalın orta illik dəyəri (manatla);

Q – satılmış məhsulların və xidmətlərin istehsalına və satışına sərf olunan xərc (manatla) deməkdir. **Burada əsas fondlardan istifadənin iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır.**

Əsas kapital üsurləri istehsal prosesində iştirak etdikləri müddətdə, tədriclə köhnəlir, aşınır və istifadə edilmək üçün yararsız vəziyyətə düşür.

Əsas kapitalın aşınması iki cür olur:

1) **Fiziki aşınma;**

2) **Mənəvi aşınma.**

Fiziki aşınma o deməkdir ki, əsas kapital üsurləri istehsal prosesində işləndikcə dəyərini yeni yaradılan məhsulların üzərinə keçirir və müəyyən müddətdən sonra istifadə olunmaq üçün tamamilə yararsız vəziyyətə düşür. Əsas kapitalın fiziki aşınmasında iki hal ola bilər. O, bir tərəfdən, istehsal prosesində işləndikcə, digər tərəfdən isə təbii qüvvələrin – istinin, soyuğun, suyun və s. – təsiri ilə aşınmaya məruz qala, yəni işlənmədən də paslana, çürüyə, xarab ola, yararsız vəziyyətə düşə bilər.

Əsas kapitalın mənəvi aşınması isə maşın və avadanlıqların texniki tərəqqinin təsiri ilə «dəyərdən» düşməsi prosesidir. Əsas kapitalın mənəvi aşınmasının da iki halı ola bilər. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, investisiya əmtəələri istehsal olunan sahələrdə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi nəticəsində əsas kapital üsurləri az xərclə istehsal olunur, onların qiyməti bir qayda olaraq əvvəlki illərə nisbətən aşağı düşür və beləliklə, eyni istehlak dəyərinə malik olan avadanlıqları sıxışdırıb sıradan çıxarırlar. Odur ki, onların real dəyəri ilk dəyərlə deyil, bərpa dəyəri, yəni həmin dövrdə cəmiyyətdə onun neçəyə başa gəldiyi dəyərlə qiymətləndirilir. Buna uyğun olaraq fəaliyyətdə olan əsas kapital üsurlərinin dəyərindən,

istehsal olunan məhsulların üzərinə əvvəlkinə nisbətən az dəyər keçirilir. Mənəvi aşınmanın ikinci növünün mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, köhnə maşın və avadanlıqlar eyni miqdarda məhsulu daha az əmək sərf olunmaqla və daha qısa müddətdə istehsal etmək imkanı verən yüksək məhsul-darlıqlı və təkmilləşdirilmiş maşın və avadanlıqlarla əvəz olunur. Bunun nəticəsində, mövcud əsas kapital ünsürlərinin texniki xüsusiyyətləri dəyişmir, onlar fiziki cəhətdən yaxşı vəziyyətdə ola, lakin yeniləri ilə müqayisədə istehlak olunmağa «yararsız» vəziyyətə düşə bilərlər.

Buradan aydın olur ki, mənəvi aşınmanın ikinci növünün nəticələri ziddiyyətlidir. Bu, özünü onda göstərir ki, bir tərəfdən müəssisə itirir, digər tərəfdən isə cəmiyyət qazanır, çünki hələ fiziki cəhətdən köhnəlməmiş əsas kapital ünsürlərinin dəyərinin bir hissəsinin itirilməsi yeni əsas kapital ünsürlərindən istifadə olunmasından əldə edilən qənaət hesabına ödənilir.

Nəzərdən keçirilən müddəalarda söhbət dəyərdən – onun məhsulun üzərinə keçməsindən, ödənilməsindən və s. gedir. Lakin real həyatda dəyər qiymət vasitəsilə təzahür edir. Təcrübədə isə əsas kapital ünsürlərinin qiyməti bəzi hallarda heç bir əsas olmadan yüksək müəyyən olunur. Bu zaman söhbət mənəvi köhnəlmədən yox, istehsalın iqtisadi səmərəliliyi ilə heç bir əlaqəsi olmayan və «bütün qaydaların ziddinə olan» texnikanın bahalanmasından gedir. Bu, fəaliyyətdə olan əsas kapital ünsürlərinə süni surətdə üstünlük verir, onların «daha çox fayda verən texnika» olmaları haqqında yanlış təsəvvür yaradır. Təbiidir ki, bu, əsas kapitalın təzələnməsi prosesini ləngidir, elmi-texniki tərəqqiyə əngəl törədir.

3. Əsas kapitalın amortizasiyası və onun növləri.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, əsas kapitalın dəyəri istehsal olunan məhsulların üzərinə onların xidmət etdikləri müddət ərzində tədriclə keçir və sahibinə hissə-hissə qayıdır. Bu, amortizasiya ayırmaları vasitəsilə həyata keçirilir.

Əsas kapitalın amortizasiyası onun fiziki və mənəvi aşınması prosesidir. Bu proses aşınmış və köhnəlmiş əsas kapital ünsürlərinin – maşınların, avadanlıqların, cihazların, nəqliyyat vasitələrinin, bina və tikililərin və s. – yeniləri ilə əvəz olunmasını nəzərdə tutur.

Əsas kapitalın köhnəlməsi öz əksini onun dəyərinin bir hissəsinin hər il xüsusi fonda – amortizasiya fonduna keçirilməsində tapır. Amortizasiya fondunda olan vəsaitə görə vergi alınmır, çünki o, mənfəət hesabına yaranmır. Bu fondda olan vəsait təsərrüfat obyektlərinin istifadə üçün yararlı vəziyyətdə saxlanmasına sərf edilir. Amortizasiya ayırmaları, yaxud da «silinmələri» hesablanmasının klassik düsturu aşağıdakı kimidir:

$$A = \frac{K_{i.d.} - K_{q.d.}}{T}$$

Burada: A – illik amortizasiya ayırmaları məbləğini (manat),

$K_{i.d.}$ – əsas kapitalın ilk dəyərini (manat),

$K_{q.d.}$ - əsas kapitalın istismardan çıxarılması nəzərdə tutulan məqamda qalıq dəyəri (manat),

T – əsas kapitalın maddi ünsürlərinin xidmət etmə müddətini (il) göstərir.

Istehsal xərclərinin zəruri ünsürlərindən olan illik amortizasiya məbləği əmtəələrin (xidmətlərin) qiymətlərinə daxil edilir.

Amortizasiya fondu geniş təkrar istehsalın mənbələrindən biridir və bu, XIX əsrdən məlumdur. Amortizasiya ayırmaları məbləğinin əsas kapitalın orta illik dəyərinə faizlə olan nisbətinə onun norması deyilir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$A_n = A : K_n$$

İllik amortizasiya məbləği və normasının hesablanmasını aşağıdakı şərti misalla izah edək. Tutaq ki, firmada hər birinin dəyəri 10 mln. manat, xidmət etmə müddəti isə 5 ilə bərabər olan 10 maşın istismara verilmişdir. Onların qalıq dəyərindən «sərf nəzər» etməklə fərz edək ki, kapital qoyuluşu yalnız amortizasiya fondu hesabına həyata keçirilir. Deməli, birinci il

maşınların dəyərinin 1/5 hissəsi, yəni 20 mln. manatı «silinir» və hazırlanan məhsullara çəkilən istehsal xərclərinə daxil edilir. Bu məbləğə əlavə olaraq iki maşın alınır. Bundan sonra üçüncü il daha iki, dördüncü il dörd, beşinci il beş maşın alınır və istifadəyə verilir. Deməli, beşinci il eyni vaxtda firmada 20 maşın işləyir. Köhnəliklərinə görə 10 maşın sıradan çıxsada və altıncı il onların sayı azalsa da, başlanğıcda olduğuna nisbətən istismarda daha çox maşın olur. Ona görə ki, amortizasiya məbləği hesabına yeni maşınlar alınır və istifadəyə verilir. **Iqtisadi ədəbiyyatda buna Loman-Ruxti səmərəsi deyilir.** Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, «silinmiş maşınlar» tam köhnəlikə qədər istismar olunur, amor-tizasiya ayırmalarından isə yeni avadanlıqların satın alınması üçün istifadə edilir. Nəticədə istifadə olunan istehsal gücləri başlanğıcda, investisiya qoyulan zaman nəzərdə tutulan istehsal güclərini «üstələyir», ondan çox olur.

Bundan başqa, amortizasiya fondunda toplanan və xidmətətmə müddəti başa çatana qədər əsas kapitalın satın alınmasına yönəldilən vəsait istehsal üçün əlavə kapital deməkdir. Amortizasiya ayırmalarının geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsi mənbəyinə çevrilməsində elmi-texniki tərəqqi müəyyən rol oynayır. Belə ki, köhnəlikmiş avadanlıqlar yeni avadanlıqlarla əvəz olunur, eyni sahədə daha çox istehsal gücləri yerləşdirilir, əsas kapitalın tərkibində onun aktiv hissəsinin payı artır, yəni texnoloji strukturu yaxşılaşır.

Məlum olduğu kimi, illik amortizasiya ayırmaları məbləği avadanlıqların xidmətətmə müddətindən asılıdır və o, istehsal xərclərinə və deməli, həm də vergiyə cəlb olunan mənfəət məbləğinə təsir edir. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, avadanlıqların, binaların, nəqliyyat vasitələrinin xidmətətmə müddətləri nisbi anlayışdır. Ona görə ki, sahibkarlardan biri köhnə dəzgahlardan istifadə olunmasına üstünlük verir, digəri isə texniki yeniliklər olan kimi maşın parkını təzələməyə səy göstərir. İkincilər prinsipcə amortizasiya ayırmalarının artırılmasına maraq göstərirlər. Çünki yuxarıda göstəriləndiyi kimi **amortizasiya ayırmaları vergiyə cəlb olunmur.** Deməli, investisiyaları maliyyələşdirmək üçün amortizasiya ayırmalarından istifadə edilməsi mənfəətdən istifadə olunmasına nisbətən daha sərfəlidir.

Dövlət də amortizasiya ayırmalarına böyük maraq göstərir. Ona görə ki, amortizasiya ayırmalarının həddən çox az olması milli iqtisadiyyat miqyasında kapital qoyuluşu, geniş, bəzi hallarda isə, hətta sadə təkrar istehsalın həyata keçirilməsi, məşğulluğun və tələbin təmin olunması üçün kifayət etmir. Amortizasiya ayırmalarının həddən çox olması isə investisiyaların artmasına və əsas kapitalın təzələnməsinə səbəb olsa da, vergi müəyyən edilməsi üçün nəzərdə tutulan mənfəət məbləğinin azalmasına gətirib çıxarır, bu da büdcəyə vergilər hesabına daxilolmaların azalması ilə nəticələnir.

Dünya təcrübəsində amortizasiya ayırmalarının aşağıdakı növlərinin olduğu məlumdur:

- 1) Tezləşdirilən xətti və ya mütənasib amortizasiya ayırmaları;
- 2) «Silinən» obyektin ilk dəyərindən çox olan əlavə amortizasiya ayırmaları;
- 3) Xüsusi amortizasiya ayırmaları. Dövlət təsərrüfat fəaliyyətini canlandırmaq məqsədilə amortizasiya normalarını artırmağa müvəqqəti icazə verir;
- 4) İlk amortizasiya ayırmaları. Bu o deməkdir ki, amortizasiya ayırmaları avadanlıq fəaliyyətə başlayana qədər həyata keçirilir;

5) **Amortizasiyanın azalan qalıqdan hesablanması.** Bu zaman amortizasiya ayırmaları əsas kapitalın ilk dəyərindən deyil, qalıq dəyərindən hesablanır. Amortizasiyanın bu növündən Avropa birliyinə daxil olan ölkələrdə və ABŞ-da geniş istifadə olunur.

Tezləşdirilən xətti və ya mütənasib amortizasiya ayırmaları maliyyə nazirliyinin icazəsi ilə fiziki və mənəvi köhnəliklərin həqiqi müddəti uzadılmaqla, mənəvi köhnəlikləmə nəzərə alınmadan hesablanır.

Müasir dövrdə amortizasiya ayırmaları kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ümumi investisiyaların 2/3 hissəsi onun payına düşür.

Bunlarla yanaşı, amortizasiya ayırmalarının hesablaşmasının başqa variantları da vardır. **Bunlar amortizasiyanın bərabər, bərabərsürətli və sürətli hesablanması metodlarıdır.**

Amortizasiya ayırmalarının müəyyən edilməsinin bərabər metodu əsas kapitalın bərabər fiziki və mənəvi köhnəlməsinə yönəldilmişdir. Bunun, əsas kapitalın fiziki aşınmasına münasibətdə qəbul edilməsi mümkündür. Lakin mə-nəvi köhnəlmə ilə əlaqədar bu sözləri demək olmaz. Çünki elm, texnika, istehsal texnologiyası qeyri-bərabər inkişaf edir. Əsas kapitalın mənəvi köhnəlməsi əksəriyyət hallarda bərabər sürətlə getmir. Lakin amortizasiya ayırmaları normalarında bu, belə nəzərdə tutulur. Ona görə də amortizasiya normaları elə müəyyən olunmalıdır ki, əsas kapitalın mənəvi köhnəlməsi sürətlə getdiyi halda, bu sahibkara əsas kapitalı başqası ilə əvəz etmək imkanı versin. Bu problemi əsas kapitaldan sürətli metodlarla amortizasiya ayırmaları hesablanmaqla həll etmək olar. Bu zaman deyək ki, ilk üç ildə əsas kapitalın ilk dəyərinin $\frac{2}{3}$ hissəsinin məhsulların istehsal xərclərinə daxil edilməsinə imkan verən yüksək normalardan istifadə olunur. Bundan sonra yerdə qalan məbləğ eyni (sabit) amortizasiya normaları ilə sonrakı xidmət illərində «silinir».

Hazırda qeyri-bərabər amortizasiya ayırmaları hesablanması qaydası da inkişaf edir. Bu zaman avadanlıqların dəyərinin böyük bir hissəsi ilk illərdə istehsal xərclərinə daxil edilir. Məsələn, avadanlığın dəyərinin birinci il 50%-i, ikinci il 30%-i, üçüncü il isə 20%-i istehsal xərclərinə daxil edilə bilər. Bu, inflyasiya şəraitində müəssisəyə qoyduğu xərci tez bir zamanda «çıxarmaq» və onu avadanlıq parkının daha da yeniləşdirilməsinə yönəltmək imkanı verir. Müəssisələr amortizasiya ayırmalarından müstəqil istifadə edir, onu elmi-texniki tərəqqiyə, istehsalın inkişaf etdirilməsinə, əsas kapitalın təkrar istehsalı və təkmilləşdirilməsinə yönəldirlər.

4. Dövriyyə kapitalının mahiyyəti və ondan istifadə göstəriciləri.

Istehsalı təşkil etmək üçün təkcə əsas kapital üsurları deyil, həm də xammal, material, yanacaq, enerji, yarımfabrikat və s. lazımdır. **Bunlar dövriyyə kapitalını əmələ gətirir.** Dövriyyə kapitalı üsurlarının satın alınmasına sərf edilən vəsaitin dövriyyəsi isə başqa cür olur. İstehsal prosesində emal olunan xammal və materiallar özlərinin əvvəlki istehlak dəyərlərini itirir və yeni forma alırlar. Yanacaq, elektrik enerjisi isə xammal və materiallardan fərqli olaraq istehlak edildikcə yox olurlar. Dövriyyə kapitalı, kapitalın dövrünü hər dəfə başa çatarkən tamamilə istehlak olunur və öz dəyərini yeni yaradılan əmtəələrin üzərinə keçirir.

Kapitalın istehsal prosesində tamamilə istehlak olunan və öz dəyərini istehsal edilən əmtəələrin üzərinə birdəfəlik keçirən, kapitalın bir dövrünü ərzində istehsal olunmuş məhsulların satışından sonra pul formasında sahibinə qayıdan hissəsinə **dövriyyə kapitalı deyilir.**

Dövriyyə kapitalı natural formada istehsalat ehtiyatlarına (anbarda olan xammallar, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, satın alınmış yarımfabrikat və i. a.); az qiymətli, tez xarab olan inventarlara və gələcək dövr xərclərinə (yeni məmulat növlərinin istehsalına hazırlıq, şaxtaların, neft quyularının və s. obyektlərin gələcəkdə istismarı ilə əlaqədar olan xərclər) bölünür.

Dövriyyə kapitalına qənaət olunması, onlardan istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyin başlıca amillərindəndir.

Müasir dövrdə dövriyyə kapitalına qənaət edilməsinin iqtisadi əhəmiyyəti öz ifadəsini aşağıdakılarda tapır:

- Xammal, material və yanacaq sərfinin azaldılması istehsalda çox böyük iqtisadi səmərə əldə olunmasını təmin edir. Bu, hər şeydən əvvəl eyni miqdarda maddi ehtiyatlardan daha çox hazır məhsul istehsal olunmasına imkan verir və istehsalın miqyasının genişləndirilməsi üçün ilkin şərait yaradır;

- Maddi ehtiyatlara qənaət olunması və yeni, iqtisadi cəhətdən ən sərfəli materialların istehsalata tətbiq edilməsi təkrar istehsal prosesində ayrı-ayrı sahələr arasında daha mütərəqqi proporsiyaların formalaşmasına və istehsalın sahə strukturunun təkmilləşdirilməsinə imkan verir;

- Maddi ehtiyatlara qənaət olunmasına cəhd göstərilməsi ən yeni texnikadan istifadə olunması və texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi üçün stimül yaradır;

- Maddi ehtiyatların istehlakı zamanı onlara qənaət edilməsi istehsal güclərindən istifadə olunmasının yaxşılaşması və içtimai əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə, keçmiş, maddiləşmiş əməyə qənaət olun-ması içtimai əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi deməkdir. Digər tərəfdən, maddi ehtiyatlara qənaət edilməsi həm də canlı əməyə qənaət edilməsi

deməkdir. Çünki bu zaman materialların yüklənməsi, daşınması, boşaldılması, saxlanması ilə əlaqədar olan xərclər azalır;

-Maddi ehtiyatlara qənaət olunması xeyli dərəcədə istehsal xərclərinin azaldılmasına və məhsul vahidinə çəkilən xərcin aşağı salınmasına təsir edir. Hazırda bütün istehsal xərclərinin 3/4 hissəsi maddi xərclərin payına düşür. Gələcəkdə, istehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə məhsulun istehsalına sərf olunan ümumi xərclərin tərkibində maddiləşmiş əməyin xüsusi çəkisi artmaqda davam edəcəkdir. Deməli, əmək vasitələri və əmək cisimlərindən istifadənin yaxşılaşdırılması gələcəkdə içtimai istehsal xərclərinə qənaət olunmasının əsas istiqaməti olacaqdır;

-Maddi ehtiyatlara qənaət olunması istehsal xərclərinin azaldılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməklə, həm də bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

Beləliklə, dövriyyə kapitalından istifadənin yaxşılaşdırılması və onlara qənaət edilməsi iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində çox böyük rol oynayır. Odur ki, dövriyyə kapitalından istifadəni ifadə edən bir sıra göstəricilər hesablanır. **Bunlara material, enerji, metal tutumu göstəriciləri misal ola bilər.**

Material tutumu dedikdə sərf olunan xammalların, yanacaqın, enerjinin, materialların və dövriyyə kapitalının digər üsurlərinin, enerji tutumu dedikdə yalnız sərf olunan yanacaq və enerjinin (bir çox hallarda natural vahidlərlə), metal tutumu dedikdə isə sərf olunan metalın (adətən natural vahidlərlə) istehsal edilən məhsullara olan nisbəti nəzərdə tutulur.

Material tutumu aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M_t = X : D$$

Burada: M_t – material tutumu (%-lə), X – istifadə olunmuş xammalların, materialların, yanacağın, enerjinin və s. dəyərini (manat), D – istehsal edilmiş məhsulun dəyərini göstərir.

«Enerji tutumu» və «metal tutumu» göstəriciləri, material tutumu göstəricisinin variantları ola bilər. Yəni kəsrin surətində « M »-in yerinə sərf olunan «enerji» və ya «metal» qoyulur, kəsrin məxrəci isə olduğu kimi saxlanılır.

Firmalarda xammal, material, yanacaq, enerji və s. yanaşı reallaşdırılmamış hazır məhsullar, hesablaşmalarda və kassada pul vəsaiti və əmək haqqı üzrə xərclər də olur. Bunları «tədavül fondları» adlandırırlar. Kapitalın dövrünü prosesində dövriyyə kapitalı ilə tədavül fondları arasında sıx əlaqə mövcuddur. Belə ki, kapitalın dövrünü hər dəfə başa çatdıqdan sonra onların biri digərinə çevrilir və tamamilə bərpa olunur. Dövriyyə kapitalı ilə tədavül fondları ikisi birlikdə «dövriyyə vəsaitini» əmələ gətirir.

Dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyini təhlil edərkən başqa göstəricilərdən də istifadə olunur. Bunlardan biri dövriyyə kapitalının (dövriyyə vəsaitinin) dövretmə sürətidir.

Dövriyyə sürəti il ərzində satılmış məhsulların dəyərini dövriyyə vəsaitlərinin orta illik dəyərinə bölmək yolu ilə, aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{d.k.d.s.} = \Theta_p : K_d$$

Burada: $\Theta_{d.k.d.s.}$ – dövriyyə kapitalının (dövriyyə vəsaitinin) dövriyyə sürətini (əmsalını) (dəfə);

Θ_p – satılmış məhsulların dəyərini;

K_d – dövriyyə kapitalının (dövriyyə vəsaitinin) orta illik dəyərini göstərir.

Dövriyyə kapitalının (dövriyyə vəsaitinin) dövriyyə sürətinin hesablanmasını aşağıdakı misalla izah edək. Tutaq ki, satılmış məhsulların dəyəri 150 mln. manata, dövriyyə kapitalının (dövriyyə vəsaitinin) orta illik dəyəri isə 50 mln. manata bərabərdir. Bu, onu göstərir ki, dövriyyə vəsaitləri il ərzində 3 dəfə tam dövr etmişdir – (150 mln. manat: 50 mln. manat = 3 dəfə). Bir dövriyyənin müddəti (günlə) göstəricisi isə bir ildəki təqvim günlərinin sayını

dövriyyələrin sayına bölmək yolu ilə müəyyən edilir. Həmin misaldakı rəqəmlərdən istifadə etdikdə dövriyyələrin müddəti 120 günə ($360 \text{ gün} : 3 \text{ dəfə} = 120 \text{ gün}$) bərabər olur.

Bu göstəricilər sahələr üzrə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənsələr də, onlar firmada iqtisadi dövriyyənin bir ildə neçə dəfə və neçə gündən bir baş verdiyini göstərir.

Dövriyyə kapitalından (dövriyyə vəsaitindən) istifadəni səciyyələndirməyə imkan verən göstəricilərdən biri də cari satılma (satılabilmə, pula çevriləbilmə) göstəricisidir. Bunu hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$C S_{\text{ə}} = K_{\text{d}} : F_{\text{q.ö.}}$$

Burada: $CS_{\text{ə}}$ – cari satılabilmə əmsalını,

K_{d} – dövriyyə kapitalının (dövriyyə vəsaitinin) orta illik dəyərini;

$F_{\text{q.ö.}}$ – firmanın qısa müddətli öhdəliyini göstərir.

Bu göstərici firma tərəfindən götürülmüş öhdəliklərin (qısa müddətli borc və kreditlər, kreditor borcları) növbəti ildə yerinə yetirilə bilməsi üçün istifadə oluna biləcək vəsaitin kifayət qədər olub-olmaması haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir.